

Vem förlorade Ryssland

– har den liberala demokratin en rysk framtid?

Del 1 av 2

Året 2020 började i Ryssland med lagreformer som förstärkte det auktoritära styret. Man kunde konstatera att det politiska livet formaterats om enligt nygammal sovjetisk modell.

Men i slutet av året hände det som man länge väntat på. Varken fallet Litvinenko, Skripal eller Malaysia Airlines Flight 17 bet på Putins teflonyta. Men nu sprack den: skandalen med förgiftningen av Navalnyj fick världen att omvärdera putinismen, då Bellingcats utredning visade att ett statligt förgiftningsteam systematiskt begår mord. Kreml får förbereda sig på en ny våg av sanktioner. Putin håller på att bli en ny Ferdinand Marcos.

I fallet Navalnyj håller Ryssland på att riva ner de sista återstående kulisserna av laglighet. Det avslöjades att *silovikerna* (nedsättande benämning på en person på en hög post inom statsledningen; övers. anm.) har tagit makten över hela fältet, från landsbygden upp till Kreml. Hur Navalnyjs ”konfrontationskamp” (Solzjenitsyns term) än må utfalla

står Rysslands populistisk-auktoritära modell nu avklädd.

Krisen, den ekonomiska, utrikespolitiska och sociala återvändsgränd, kommer att bli allt mera uppenbar. Enligt en prognos kommer förändringen via en existentiell kris inifrån systemet. Med andra ord skulle det ur gruppen av siloviker växa fram en ny Gorbatjov. Dock påminner Navalnyj till sitt tillvägagångssätt mer om Jeltsin än om Gorbatjov, som drevs av en våg av kollapser. Jeltsin uppstod ur sammanbrottet.

Det nya Ryssland har gått en slingrig väg för att hamna i en sovjetisk modell. I sitt nyårstal den 1.1.1999 lyfte Boris Jeltsin fram brännande frågor kring demokrati, ekonomi och minoriteter: ”Ryssland står inför en lång och smärtsam reformperiod. Det är inte längre möjligt att enbart ta hand om symptomen, man måste fästa uppmärksamhet vid problemens verkliga orsaker.”

När Putin tog makten var förväntningarna höga.

Helsingin Sanomat skrev att Ryssland under sin moderna ledare nu var på väg att utvecklas till en normalt stat. Emellertid gav Jeltsins handplockade efterträdare utvecklingen en helt annan riktning. Författaren Viktor Jerofejev sade till mig sommaren 2006, under PEN-kongressen i Berlin: ”Tänk om Gestapo 15 år efter Nazitysklands fall skulle ha tagit Tyskland i besittning? I Ryssland har just detta hänt – nu är det KGB som regerar.”

Det sovjetiska systemet bröt samman på grund av en ekonomisk, social och mänsklig återvändsgränd. Det sovjetiska systemet konstaterades vara omöjligt att leva i. Också ryssarna var nöjda med att slippa ett trögt och dyrt imperium.

I slutet av perestrojkan hyste folket stora förväntningar på frihet och välmående, men reformerna trasslade till sig. 1990-talets ekonomiska kollaps tärde på förtroendet – folket höll på att svälta ihjäl. Demokratin komprometterades av oligarkernas blåsningar och de häftiga politiska manipulationerna.

Centrifugalkrafterna hotade att splittra landet. ”En hård hand” föreföll vara den enda räddningen. Silovik-konspirationen tog landet i besittning och rönt framgång genom att dela ut inkomster från olje- och gas-boomen till ekonomin och folket. Säkerhetstjänsternas långa skugga visade sig avgörande.

*

Keir Giles baserar sin bok *Moscow rules* (2019) på tesen att Ryssland är predestinerat till stagnation. Faktum är att ärkekonservativa idéer om Rysslands unika och speciella natur har en stadig grund i Rysslands tusenåriga historia.

Det har sagts att ”Rysslands tusenåriga narrativ” (Putins uttryck) bygger på den historiska mentalitetens aggressiva expansionsbenägenhet. Tatar-mongolernas makt växte sig till ett imperium och därur uppstod Sovjetunionen. Man har frågat sig om den auktoritära traditionen härstammar från despotin under Djingis khans mongolvälde eller från den bysantinska autokratin. Forskare har kunnat urskilja element från bådadera.

Ett alternativ till mongolernas Muscovia hade varit en utveckling av Novgorod, en fri handels- och vikingarepublik med täta kontakter till Hansan och Östersjöområdet.

Det stagnerade Ryssland uppvisar dock en exceptionellt stark historia av motstånd, med sina folkresningar och författare. Ryssland är känt för sina dissidenter, från Andrej Sacharov och Aleksandr Solzjenitsyn till Anna Politkovskaja och Boris Nemtsov. Under 1800-talet kritiserades makten av såväl Leo Tolstoj som de revolutionära demokraterna, börjande med Vissarion Belinskij. Katarina den stora såg sig tvungen att deportera upplysningsförfattaren Radisjtjev till Sibirien och satirikern Novikov till Nöteborgs fästning för att drömma om framsteg i Ryssland. Schismatikern, protopopen Avvakum fick i mitten av 1600-talet till stånd en folkresning med stöd av köpmannaståndet. ”Daniil den fängslades bön” som hänar de makthavande är av medeltida ursprung.

Ryssland har väckt uppseende med sina brutala reformprocesser, såsom under Peter den stores tid. Dessa omformningar har alltid påtvingats staten av en pågående existentiell kris. Peter den store moderniserade Ryssland på sin tid eftersom landet var till den grad försvagat och efterblivet att grannländerna planerade att dela upp det sinsemellan.

Sådana uppifrån påtvingade och med terrormetoder genomförda reformer var till sin natur också Stalins och Ivan den förskräckliges järnhårda centraliseringar. I dessa processer tilläts folket inte delta. Medborgarsamhället hade fösts ut i marginalen.

På motsvarande sätt var det i Turkiet. Det osmanska riket föll samman i sin efterblivenhet och en modernisering var av nöden av existentiella skäl. Där genomdrevs en preventiv modernisering, som svarade på Västerlandets överlägsna utmaning genom att anamma dess vetenskap och teknologi. Atatürks republikanska folkparti moderniserade Turkiets ekonomi och samhälle, men byggde samtidigt upp ett oreglerat maktsystem och delade ut rikedomar åt sina ledare och deras allierade. Med republiken kom även friheter, men reformer tvingades på samhället utan att folket konsulterades.

Turkiets alternativ var 1) en helhetsmodernisering som skulle innebära omfattandet av den västliga modellen inte bara gällande teknologi utan också ekonomi, politik och kultur – hela identiteten borde alltså ”förvästligas”, eller 2) en selektiv modernisering som skulle sträva till att omfatta den västliga teknologin och samtidigt beskydda Turkiets egna,

av osmanska riket omhuldade islamiska tradition och bevara den ”autentisk och orörd”. Ungturkarna ville bevara den turkiska kärnan och traditionen, som inte går ihop med den liberala demokratin. Härifrån härstammar Erdoğan och det islamiska partiets nuvarande motsättningar.

Samma linjekonflikt kan skönjas i Ryssland. Motsättningen mellan en fullständig modernisering och en preventiv, partiell modernisering har i Ryssland tagit sig uttryck i den klassiska polemiken om Rysslands väg mellan slavofilerna och de västsinna *zapadnikerna*. Motsätta sig västliga värderingar, eller smälta samman med dem? Om detta har intelligentian grälat åtminstone sedan Napoleonkrigen.

Den partiella moderniseringen har såväl i Ryssland som i Turkiet fastnat i liknande problem. Det har påståtts att moderniseringen inte kommer att lyckas utan att individerna och deras tankevärld helt frigörs och blir pluralistisk.

*

Ett fullständigt förvästligande av det nya Ryssland har förespråkats av demokratiska politiker alltifrån Jeltsin till Boris Nemtsov. Inom ekonomin understöds detta av Jegor Gajdars, Aleksej Kudrins och Anatolij Tjubajns marknadsliberala grupp. Den grupp av nationalisterna och siloviker som understriker Rysslands särskilda värderingar upprepar å sin sida slavofilernas teman.

Keir Giles erinrar om den konservativa revolution som ändrade Rysslands kurs från 1990-talets öppnande till dagens stormaktschauvinism. Begreppet härstammar från Tysklands historia på 1920-talet. Analogin med Versailles-fredens och Weimarrepublikens följder, faran för splittring och kaos, faller en osökt i hågen.

Det har varit lätt för nationalistiska populisterna i Ryssland att vädja till ett nationellt trauma och revanschlusta. Sovjetunionens gestalt bultar i det folkliga medvetandet som en fantomsmärta. Sovjetnostalgien närms av styrkedemonstrationer för att rehabilitera Rysslands ära.

*

Keir Giles, som analyserat motsättningen mellan Ryssland och Väst som ett sekellångt kontinuum, grundar sin bok på tanken att Rysslands tusenåriga

skepnad är en oföränderlig cykel av regression och aggression. Det här är naturligtvis essentialism, kanske rent av metafysik.

På ett konfliktfyllt sätt framställer Giles Rysslands historiska cyklicitet, växlingen mellan långvarig stagnation och tillfälliga liberalare perioder. Allt sedan det medeltida Muscovia eller storfurstendömet Moskva har Ryssland drivit från revolutionära förändringar till fullständig kollaps, tider av oreda – *smuta* – och sedan genom en brutal konsolidering och stabilisering tillbaka till en långvarig stagnationsperiod. Rysslands väsen skulle alltså inte vara stagnation, utan en cykel, en trollcirkel.

Varje episod av liberalisering har åtföljts av en förtryckande, grälsjuk motreaktion. Alexander III drog tillbaka Alexander II:s reformer liksom Putin Jeltsins reformförsök. Vägen från Nikolaj I:s statliga istid till Alexander II:s reformperiod öppnade sig först efter nederlaget i Krimkriget och Nikolajs död.

Ägandets form och dess osäkerhet är en viktig förklarande faktor för Rysslands dynamik. Den folkliga uppfattningen om egendom tycks härstamma från Djingis khan, som ägde sina undersåtars egendom och liv. På samma sätt donerade Moskvastorfurstar landområden till sina favoriter, men de som föll i onåd förlorade, förutom sina mantal, även huvudet. Här drar Giles till med de tio små tjänstemän som satt som major Putins arbetskamrater i KGB:s *rezidentura* i Dresden eller i Sankt Petersburgs stadsstyrelse och som nu kontrollerar olje-, gas-, och vapenindustriförläningar.

Egendomstryggheten utvecklades under 1800-talet men gick upphörde med oktoberrevolutionen 1918. Den har fortfarande inte förstärkts: Putin lät Chodorkovskij erfara en *raskullattjivanie*, tvångsinlösen av kulakernas egendom. Stölden av oljebolaget Yukos cementerade det envälde som hade inlett med övertagandet av Berezovskijs och Gusinskijs medieimperier sommaren 2000.

I en skenrättegång övergick Ryssland med ”rätts”väsendets benägna hjälp i ett silovikvälde. Tjänstemännen och oligarkerna fick här ett slående och folkkärt exempel. Despotismen hade gjort comeback och den självständiga ägandeklassen kände pistolen mot tinningen.

Industrialiseringen av Ryssland har inte styrts av normala marknader och produktion för konsum-

tionsvaruhandel. Peter den store skapade genom kommandoekonomiska ukaser en statlig vapenindustri, kanonfabriker och örlogsdockor. Stalin rönste stora framgångar inom industrialisering och krigföring. De ledde emellertid till en återvändsgränd. Ty då planekonomin inte tillät en marknadsmechanism stagnerade allt materiellt och kulturellt initiativtagande.

Att omsätta Sovjetunionens ryktbara grundforskning i produktion lyckades således inte, inte heller kunde man prestera en digital revolution likt den i Silicon Valley i Förenta staterna. Akademikern Andrej Sacharov dristade sig en gång att fråga Lavrenti Berija varför Sovjetunionen i teknologiskt hänseende var så efterblivet jämfört med USA. Berija förklarade: ”Vi saknar en fungerande forsknings- och utvecklingssektor och vi saknar en produktion. Hos oss hänger allt på en leverantör, Elektrosila. Amerikanerna har hundratals företag med egna utrymmen.”

Sovjetunionen nådde toppresultat inom rymd- och kärnteknologi, liksom Ryssland i dag inom spion-, internettrollnings- och hackerteknologier. Likväl lyser high tech med sin frånvaro.

Då oljepriset under Putins tid sköt i höjden förstärktes ”saudiarabifieringen”. Toppnoteringarna för olja och gas ledde till en avindustrialisering och vände ekonomins kvalitativa nyckeltal nedåt. Från och med år 2008 och särskilt 2014 sjönk också de kvantitativa nyckeltalen.

Den nuvarande ryska regimens makt vilar på olje- och gasindustrin samt de strategiska bolagen (kärnvapen- och teknologiföretaget Rosatom, samt banker nära staten). Oligarkekonomin har under de senaste 20 åren inte lyckats förnya sig utan har förstelnat kring den nuvarande statsledningen. Samtidigt har makten upprätthållits genom en allt aggressivare utrikespolitik som har uppeldat nationalismen.

Kan ekonomins ensidighet bero på råvaruförbannelsen, eller går den rent av tillbaka till det historiska folklynnet? Chockprivatiseringen av ekonomin fungerade i de baltiska länderna men inte i Ryssland. Då perestrojkan medförde att medlemmarna i en kolchos fick köpa land splittrades de baltiska kolchoserna genast upp i självständiga gårdar. I Ryssland var det mycket få som blev självständiga jordbrukare. De hankar sig fram i kläm mellan byrå-

krati och kolchosavundsjuka. Landsortsbefolkningen önskar stanna kvar i kolchosens paternalistiska hägn.

Även små och medelstora företag befinner sig i svårigheter. De stryps av byråkrati och korruption samt av bristen på ett rättssamhälle.

*

Världen drog en suck av lättnad när den på världshegemoni aspirerande Sovjetunionen upplöste sig, till yttermera visso på fredlig väg, vilket var ett mirakel. Förväntningarna var höga när den liberala demokratin marknadsfördes för det nya Ryssland. Landet översvämmades av sakkunniga från Väst. Olika slags forskare flockade sig för att studera den ryska moderniseringen, samarbetsprojekt uppstod som svampar ur jorden. Även i Finland sysslade man med många byråkratdrivna projekt – med obefintliga resultat.

Den allmänna vurmen under perestrojkan för demokrati och marknadsekonomi stupade på hyperinflation och chockartade reformer. Gajdars och Tjubajs chockterapi och privatiseringsprogram var visserligen förnuftiga i sig, till och med de enda möjliga, men någon folkkapitalism uppstod inte i Ryssland. Politikerna saknade intresse att stöda företagsverksamhet, då de stora pengarna rörde sig i råvarubusinessen. Oligarkerna tog snabbt hand om alla privatiseringsvouchers. Besvikelsen var gruvlig och vanligt folk fick vara nöjda om de överlevde.

Därmed falnade den snabbt uppblossade medborgaraktiviteten och förbyttes i besvikelse. Demokraterna blev i folkmun ”dermokrater” (*dermo*=skit). För tidigare sovjetbyråkrater som roffat åt sig statens egendomar var lättnaden stor då de befriats från ”demokratiromantiken”, genom kaos och hungersnöd hade demokratidrömmarna piskats ur folket. Brutal ordning syntes garantera brödet.

Sovjettidens erfarenheter predestinerade folket till populistiska attityder. Folket kunde inte tro att institutionerna stod på deras sida, beskyddade dem. Man önskade inte längre att strukturerna skulle kunna reformeras genom demokratisk politik.

På annat håll återhämtade sig Tyskland och Chile från diktaturens grepp, även om Tysklands fantomsmärta fortsätter i AfD och Linke. I dessa länder hade institutioner och traditioner av medborgar-

aktivitet bevarats. De påverkades av internationell påtryckning, i Tyskland och Japan fanns dessutom en programmatisk liberal amerikansk ockupation i bakgrunden.

I Ryssland däremot mobiliserades folket under perestrojkan endast momentant, för att nästan med detsamma åter passiviserats. Det fanns inga oberoende intressen eller ägare, inget organisationsfält som skulle ha begränsat maktutövningen. Privatiseringen och de ekonomiska reformerna skapade inte en omfattande legitim resursfördelning.

Den auktoritära ledarens och populismens lockelse blev oemotståndlig. De historiska fundamenten, det vill säga Rysslands sekelgamla paternalism med början i livegenskapen, fick övertaget under hyperinflationens tid. Redan Machiavelli visste, att ”att folket i sin desperation ... koncentrerar sin högaktning till en person och gör honom till furste, så att han i egenkap av härskare ska kunna beskydda folket”.

*

Det nya Rysslands historia efter år 1993 är en rad kränkningar av demokratin som tårt på politikens trovärdighet. Artilleribeskjutningen av parlamentet 1993 – dessutom förekom gatustrider – innehöll element av grundlagskränkning. Detta var givetvis också Jeltsins enda möjlighet att fortsätta reformerna. Därefter vräkte man brutalt in en ny presidentcentrerad grundlag.

År 1996 hade Jeltsins popularitet nått botten. Kommunistledaren Zjuganov skulle ha vunnit presidentvalet med klara siffror. Men oligarkerna, mediefolket och den liberala offentligheten samlade sina krafter för en grov manipulation. Med skrämselfaktik, smädelser och stora pengar mangelades Jeltsin in för en andra period. I samma paket godkändes programmet ”lån i utbyte mot aktier”, som koncentrerade all förmögenhet till oligarkerna och komprometterade reformerna.

Journalisten Valerij Panjusjkin säger att det liberala medborgarsamhället i valet år 1996 godkände ohederlig manipulation och fick smaka på sin egen medicin då Putin i valet år 2000 kom till makten.

Underrättelseorganisationerna förnyades eller demokratiserades inte. Politikerna trodde sig kunna utnyttja dem, liksom Sobjak använde sig av Putin, men i stället drog underrättelseorganisationerna

nytta av politikerna för sina egna syften. De hade alltså stora befogenheter och ryggade inte för mord och spioneri på medborgare.

Det kaotiska 1990-talet väckte minnen av ”feodal splittring”. I narrativet ekade en ständig rädsla: det tatar-mongoliska oket, den kaotiska *smutan*, inbördeskriget 1918–1920. I dessa strider utövade såväl Ivan den förskräcklige, Peter den store som Stalin sin fördärvande politik.

Under 1990-talet hade centralmaktens grepp igen försvagats, de inre splittringstendenserna och den politiska centrifugalkraften hade förstärkts. Inte bara Nordkavkasien utan också Tatarstan var på väg ut. Guvernörerna var halvt självständiga *odelnye knjazki*, lokala feodala småfurstar. Gudfäderna, oligarkerna och maffiorna ökade splittringen.

Putin och KGB hade nu lätt att ta över landets ekonomi och säkerhet, eftersom de lovade att förhindra landets splittring: enbart en brutal centralisering kan rädda landets enhet.

Det första Tjetjenienkriget 1994–1996 förstärkte militariseringen. Under det andra Tjetjenienkriget 1999–2000 tog militariseringen hem segern: ett hemligt undantagstillstånd utlystes i landet samtidigt som silovikerna grep makten.

Man ville beteckna Putin som en pragmatiker eftersom han genomförde ekonomiska reformer. Det är oklart hur han då ställde sig till en helhetsmodernisering. Dock fullföljde han från början KGB:s konspirationsplan genom att som första åtgärd underställa tv-kanalerna Kremles propaganda och därefter i en skenrättegång beslagta Chodorkovskijs egendom.

Försiktigt stärkte han sin auktoritära position och lade om den utrikespolitiska kursen till aggressiv dominans på ryskdominerade områden. Putin har återställt Ryssland som en militär och ideologisk maktfaktor. Han har satsat på ”mjuka” maktmedel, såsom tv- och radiokanaler och portaler för sociala medier. Dessa har Moskva skickligt lyckats utnyttja i sina desinformationsoperationer, konstaterar professor Michael McFaul i *Foreign Affairs*. Putins regim har grundat talrika statsstyrda organisationer och nominellt privata säkerhetsstyrkor utomlands. Hit hör den ökända Internet Research Agency, det privata militärbolaget Wagner, Stiftelsen för bevarandet av nationella värden, Internationella byrån

för självständig utveckling (IASD) och Föreningen för fri forskning och internationellt samarbete (AFRIC).

*

Putins verksamhet styrs av ett tydligt gammalortodox tänkande som motsätter sig liberalism, demokrati och Västvärlden. Han har dragits till anti-liberala, nationalistiska och ortodoxa värderingar, skriver McFaul. Under sina tio första år vid makten föresatte han sig att främja dessa värderingar genom att undertrycka demokratiska förfaranden och liberala tankar, ställa medierna under statens kontroll, skriva om Rysslands historia och flörta med landets ortodoxa kyrka. Under de tio följande åren vid makten har han koncentrerat sig på att främja antiliberala värderingar i utlandet.

Sin nästan messianska linje om ett Tredje Rom har Putin på senare tid förkunnat genom att upphöja sitt land till en konservativ stormakt som uppträder som den kristligt fundamentalistiska världens vär-

deledare. För Putin är Ryssland till sin kärna konservativt och autokratiskt. Hans föreställning om Sovjetunionen speglar hans imperialistiska instinkter: dess sönderfall var "1900-talets största geopolitiska katastrof".

Ryssland är en kärnvapenmakt och en aggressiv geopolitisk faktor, men dess ekonomiska makt sinar. Med sina spektakulära utrikespolitiska utspel försöker Ryssland skyla över det faktum att Putin har lett landet till isolation. Den Eurasiska ekonomiska unionen, den Kollektiva säkerhetspakten samt statsfördraget mellan Ryssland och Vitryssland har förblivit formaliteter. En äkta integration inom den forna Sovjetunionens område har inte uppnåtts.

Landets stora resurser har slösats bort på upprustning och konflikter. Det tär på befolkningens sociala och ekonomiska utveckling och på byggandet av en hållbar grund för landet.

JUKKA MALLINEN